

КИЇВСЬКА РУСЬ В ОПИСАХ “ВІДДАЛЕНИХ КРАЇН” АРАБСЬКОГО ГЕОГРАФА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ІХ ст. АБУ АЛ-КАСИМА УБАЙДАЛЛАХА ІБН ХУРДАЗБІХА

Крюков В. Г.

Залучення інформації ранніх середньовічних писемних джерел про Україну являє важливу складову досліджень етноісторичних процесів, що відбувалися на ранніх етапах вітчизняної історії. Використання цієї інформації у якості наукового джерела спричиняє необхідність її виокремлення із загального обсягу повідомлень вчених Арабського халіфату щодо території й населення Східної Європи та систематизації. Отже, предметом нашого дослідження є твір арабської описової географії, званий “Книга шляхів і царств”, написаний Ібн Хурдазбіхом, імовірно, близько 272/885–886 року [Marquart 1903, 390], який за часом походження є найбільш ранній з тих, що збереглися до сьогодення.

У якості мети дослідження доцільно визначити відбір і систематизацію повідомлень “Книги шляхів і царств” про територію й населення Київської Русі й розкрити її через розв’язання таких завдань: визначити методологічні засади опрацювання досліджуваних відомостей через окреслення основних етапів та напрямів вивчення названого твору Ібн Хурдазбіха; виявити структуру розташування в творі інформації про територію й населення Київської Русі через загальну характеристику цього історичного джерела; виокремити цю інформацію із загального обсягу історичного матеріалу, який міститься в “Книзі шляхів і царств”, на основі визначеного нами методологічного підходу; зробити аналіз сюжетної належності та змісту досліджуваної інформації.

Наукові дослідження “Книги шляхів і царств” Ібн Хурдазбіха були започатковані виданням французьким арабістом Барб’є де Мейнаром у 1865 році тексту Оксфордського рукопису цього твору, створеного у 630/1232–1233 році разом із французьким перекладом [Journal Asiatique 1865]. Втім, названий рукопис містить у собі велику кількість помилок, а переважна більшість згаданих у ньому власних імен виведена у спотворених формах. До того ж, Оксфордський рукопис має великі прогалини в тексті, а деякі фрагменти переміщені в інші місця тексту. Названі обста-

вини певною мірою знижують наукову значимість видання, здійсненого Барб'є де Мейнаром.

У 1886 році в серії “*Bibliotheca Geographorum Arabicorum*”, яка на той час створювалася голландським арабістом М. Я. де Гусе, був опублікований разом із французьким перекладом так званий Віденський рукопис “Книги шляхів і царств”, учинений дещо пізніше від часу написання авторського рукопису твору Ібн Хурдазбіха [Kitab al-Masalik 1889, XII, XVIII, 1–216]. Зрозуміло, що даний рукопис має деякі пошкодження, спричинені часом та активністю його використання. Зокрема, в тексті виявлена значна кількість помилок і недоліків, а також невідповідність у послідовності деяких повідомлень. Суттєвим недоліком Віденського рукопису є відсутність кінцевої частини тексту “Книги шляхів і царств”. Незважаючи на це, він являє собою більш докладний варіант названого твору Ібн Хурдазбіха.

Публікація текстів і перекладів згаданих рукописів надала дослідникам можливість вивчення “Книги шляхів і царств” через порівняльний аналіз їхніх текстів. Саме таким методом азербайджанською арабісткою Н. Велихановою був здійснений у 1986 році коментований переклад твору Ібн Хурдазбіха. При цьому були враховані також фрагменти текстів, що не збереглися до сьогодні, але були запозичені з авторського та інших рукописів даного твору іншими арабськими авторами доби раннього середньовіччя. Отже, Н. Велихановою було створено найбільш докладну версію “Книги шляхів і царств” [Ибн Хордадбех 1986]. Однак оригінальні тексти історичного джерела у цій науковій праці не наведені.

Після видання Барб'є де Мейнаром “Книги шляхів і царств” почалося досить активне вивчення цього твору фахівцями, а згадана публікація М. Я. де Гусе забезпечила залучення “Книги шляхів і царств” до складу тих ранніх середньовічних писемних джерел, яким приділялася найбільша увага з боку дослідників. Вивчення повідомлень Ібн Хурдазбіха про Східну Європу відбувалося, здебільшого, в напрямі засвоєння інформації про великі етнічні спільності, що заселяли названий регіон. Найбільш значними розвідками звісток “Книги шляхів і царств” про слов'ян і русів були наукові праці російських сходознавців А. Гаркаві [Гаркави 1870, 33–56], В. Бартольда [Бартольд 1963, 820, 825–827, 870–872] та польського арабіста Т. Левицького [Lewicki 1956, 86–88, 92–99,

107–112, 121, 126–138, 145–149]. Значення названих досліджень полягає в тому, що в них здійснено відбір, систематизацію й текстологічний аналіз даних Ібн Хурдазбіха про згадані етнічні спільності. Разом із тим, автори цих досліджень не мали на меті виокремлення із загального обсягу відібраної інформації даних, які стосуються безпосередньо середньодніпровських слов'ян. Донині також не визначена й етимологія терміна “руси” /الرُّوس/.

Відмітні ознаки досліджуваної інформації визначаються жанровими особливостями самої “Книги шляхів і царств”, які спричинені професійною діяльністю автора: адже Ібн Хурдазбіх, обіймаючи посаду начальника відомства пошти й сповіщення центрального апарату управління Арабського халіфату /وَزِيرُ الْخَلِيفَةِ/ [Descriptio... 1877, 362; Lewicki 1956, 46], опрацював інформацію про стан справ як у провінціях названої держави, так і в країнах, розташованих поза її межами. Особлива увага при цьому приділялася шляхам сполучення, в тому числі й маршрутам, якими здійснювалася торгівля Арабського халіфату з країнами Східної Європи. Саме тому основу змісту “Книги” Ібн Хурдазбіха складають описи згаданих шляхів сполучення [Kitab al-Masalik 1889, 18–123]. Таким чином, переважна більшість інформації про слов'ян /الصَّقَالِيَّةُ/ або /الصَّقَالِبُ/ й русів міститься в сюжетах, присвячених описам торговельних шляхів, які сполучали Європу з володіннями Арабського халіфату [Kitab al-Masalik 1889, 92, 124, 153–155], та повідомленням про країни й області “населеної чверті [Землі]” /الرُّبْعُ الْمَعْمُورُ/ , що знаходилися поза межами останнього [Kitab al-Masalik 1889, 93, 105, 118, 155]. До того ж, у частині досліджуваного твору, що передує названим описам, а саме в розповіді “Титули володарів Землі” /ألقابُ مُلوكِ الأَرْضِ/, де міститься перелік правителів доісламського світу [Ібн Хордадбех 1986, 158], згадується «володар слов'ян, [званий] “князь”» /مَلِكُ الصَّقَالِبِ قَنَازُ/ [Kitab al-Masalik 1889, 16].

Характерною ознакою інформації Ібн Хурдазбіха про слов'ян і русів є її вірогідність та відсутність в ній легендарних повідомлень, що пояснюється походженням цієї інформації від доповідей очевидців, зокрема купців, а також від візантійських писемних джерел, у тому числі й від імператорських архівів Візантійської імперії [Lewicki 1956, 58–60, 62]. Якщо систематизувати відомості “Книги шляхів і царств” про слов'ян, то визначаються певні уявлення Ібн Хурдазбіха про названу етнічну спільність. Згідно з

концепцією цього вченого, слов'яни заселяли одну з місцевостей /الْجَرْبِيُّ بِلَادُ الشِّمَالِ/ “ал-Джарбійї – краю півночі” /السُّفْحُ/ із мешканцями Візантії /الرُّومُ/ та франками /فِرَنْجِيَّةَ/, являли собою основне населення Європи /أَرْوَفَةَ/. Країна /بِلَادُ/ слов'ян розташовувалася “на північ” /شِمَالِيَّ/, а точніше – на північний схід від мусульманської Іспанії /الْأَنْدَلُسُ/, на південний схід від країн паннонських аварів /الْأَبْر/ й на захід від візантійської феми Македонії /مَقْدُونِيَّةَ/. Західна межа “країни слов'ян” прилягала в Середньому Подунав'ї до східного кордону Каролінгської імперії [Грушевський 1991, 292; Labuda 1954, 142; Lewicki 1956, 145–146]. “Поza” /خَلْفَ/ територією проживання слов'ян розташоване море, ототоженне дослідниками з Північною Атлантикою, затокою якої вважалося Балтійське море [Marquart 1903, 40, 43–44; Validi 1939, 323]. Із країни слов'ян тече ріка, яка вливається в Каспійське море /بَحْرُ جَرَّانَ/. Отже, в останньому сюжеті йдеться про ріку Волгу. Згідно із звісткою Ібн Хурдазбіха, “Західним морем” /الْبَحْرُ الْغَرْبِيُّ/, ототожненим із західною частиною Середземного моря [Ібн Хордадбех 1986, 268], до мусульманських володінь постачалися серед європейських невольників “слуги-слов'яни”. Разом із цим, у “Книзі шляхів і царств” повідомляється про те, що іудейські купці, звані *ар-разанійя*, які везли товари з мусульманської Іспанії через володіння Арабського халіфату, розмовляли різними європейськими мовами, в тому числі й слов'янською /بِالصَّقْلِيَّةِ/. Зважаючи на те, що шляхи подорожування названих купців на схід пролягали як Дунаєм до його пониззя, так і через слов'янські землі Середнього Подунав'я, Прикарпаття й Середнього Подніпров'я [Lewicki 1956, 145–149], згаданою мовою могла бути стародавня міжслов'янська мова, звана церковнослов'янською мовою [Голстой 1961, 52–66; Дурново 1929, 48–55; Дурново 1932, 514–516].

Отже, виявляється, що під терміном “країна слов'ян” Ібн Хурдазбіх розумів велику територію, розташовану на схід від володінь Східно-Франкського королівства. Ця територія охоплювала на півдні землі північно-західної та центральної частин Балканського півострова й простягалася на північ до східного узбережжя Балтійського моря. Населення країни, слов'яни, являли собою єдину етнічну спільність, яка розмовляла одною мовою й була позбавлена будь-яких ознак належності до якихось державних

утворень. Згадані уявлення Ібн Хурдазбіха, на наш погляд, відображують реалії, що існували під час життя цього автора, тобто в другій половині IX століття.

Дійсно, у той час на території розселення слов'ян єдиним угрупованням цієї великої етнічної спільності, яке в межах своєї держави перетворилося на окремих слов'янський етнос, були дунайські болгари. Прискорення динаміки етногенезу названої людності було значною мірою спричинене більш раннім виникненням, ніж у інших угруповань слов'ян, власної державності. Згадана подія була наслідком об'єднання слов'янських племінних утворень колишніх візантійських володінь Добруджі й Нижньої Мізії під зверхністю угро-тюркської орди болгар, яка в 680 році опанувала землі, розташовані поміж Нижнім Дунаєм на півночі й гірським пасмом Стара Планина на півдні. Формування Болгарської держави на землях, що до того входили до складу Візантійської імперії, й подальший її розвиток в умовах тривалих контактів з останньою являло собою досить важливий чинник впливу на етнічну еволюцію слов'яно-болгарського суспільства. Характерною ознакою формування болгарського етносу було поступове, протягом VII–IX століть, подолання симбіозу двох різних в етнічному та культурно-господарському аспектах людностей, а саме слов'ян і угро-тюрків. Значний вплив на прискорення розвитку згаданого етноісторичного процесу справляла Болгарська держава [Тыпкова-Заимова 1991, 37–41].

Ті самі чинники обумовили також еволюцію етнічної назви “болгари”. Якщо первісно ця назва означала угро-тюркських завойовників, а потім панівну верству населення Болгарської держави, то під час правління царя Симеона Великого (893–927 рр.) її значення поширилося на слов'янське населення Дунайської Болгарії. Таким чином, у якості самоназви болгарської людності затвердилося поняття державного підданства, “болгари”, а не етнічної належності, “слов'яни” [Литаврин, Наумов 1985, 240–241]. Саме тому у творі Ібн Хурдазбіха населення Дунайської Болгарії означається етнонімом “болгари” /بُلْغَارِیَان/, і будь-які натяки на належність болгар до загальної слов'янської етнічної спільності відсутні.

Цілком інше уявлення Ібн Хурдазбіх мав про решту слов'янського населення сучасної йому Європи, у тому числі й про мешканців Моравської держави, яка виникла у 833 році вна-

слідок об'єднання під владою князя Моймира I Старо-Моравського й Нітранського князівств [Раткош 1985, 81–82]. Ця подія вважається початком процесу асиміляції населення даних державних утворень у єдину етнічну спільність, на яку поширилася назва “моравани”. Однак в уявленні вчених Арабського халіфату IX–X століть моравани були лише одним із племінних утворень слов'ян. Так, у творах “Золоті луки й родовища коштовностей” й “Книга попередження й перегляду” арабського вченого середини X століття Абу ал-Хасана ‘Алі ал-Мас‘уді моравани /مراوة/ називаються одним із “родів” /أجناس/ слов'ян, територія розселення якого знаходилася в басейнах рік Дунай /ذنبية/ й Морава /ملاوة/ поблизу володінь германських племінних утворень баварців і швабів /نماجين/ та дунайських болгар /البلغر/ [Maçoudi 1869–1877, III, 61–63; Al-Masudi 1894, 67; Ковалевский 1973, 70–73]. Таким чином, у повідомленнях ал-Мас‘уді відображений той стан, у якому Моравська держава перебувала під час правління князя Ростислава (846–870 рр.). На той час до складу цього державного утворення входили землі колишніх Старо-Моравського й Нітранського князівств, а також нагір'я Піліш. Таким чином, інші етнічні угруповання західних слов'ян, а саме чехи, вісяни, лужицькі сорби тощо, залишалися поза межами Моравії й не входили до складу поняття “моравани” [Раткош 1985, 82–84; Гавлик 1985, 96–97]. Перетворення ж Моравії на велику державу, до складу якої входили згадані людності слов'ян, відбулося лише під час правління великого князя Святополка I (871–894 рр.). Втім, Сілезія, Вісянська область, Сорбське Полаб'я, Чехія, Потисся й частина Паннонії підпали під зверхність Великої Моравії лише у період від 874 до 885 років [Navlik 1996, т. 3, 9–76; Navlik 1978, 31–34; Ratkoš 1966, 227–256], тобто напередодні написання “Книги шляхів і царств”. Тому для Ібн Хурдазбіха, який, на відміну від ал-Мас‘уді, не мав інформації про назви окремих слов'янських племінних утворень Центральної Європи, існування Велико-Моравської держави на згаданому міжетнічному просторі не могло бути de facto.

Це міркування виявляється коректним у зв'язку з тим, що в писемних джерелах самої Велико-Моравської держави означеного часу в якості окремої людності представлена лише загальна слов'янська етнічна спільність. Ознаками цієї спільності, згідно з “Житієм Константина” й “Житієм Мефодія”, були слов'янська

мова й особливі звичаї слов'ян. Щодо мораван, то вони відрізнялися від решти слов'ян своєю належністю до окремого політичного утворення, званого “Морава”, “Моравська область” та “Земля Моравська”. Тому населення цього політичного утворення йменувалося або етнічною назвою “моравляни”, або загальним висловом “всья люди Моравския” [Magnaе Moraviae 1967, 60, 98, 101–105, 142–145, 153–154].

У латинських документах 70-80-х років IX століття також відсутні уявлення про мешканців Велико-Моравської держави як про окрему етнополітичну спільність. Зокрема, у папських буллах того часу ці мешканці означаються етнонімом *Slavos* або *Slavogum* [Magnaе Moraviae 1969, 189, 200, 205, 217, 224, 226]. У каролінгських хроніках, а саме в західних франкських “Бертинських анналах” моравська людність означається етнічними назвами *Slavi* й *Winedes*, а у східних франкських “Фульдських анналах” – етнонімом *Slavi Vergenses* [Magnaе Moraviae 1966, 71–80, 90–93, 95–97]. Отже, в європейських писемних джерелах, які походять від часів, що передували написанню Ібн Хурдазбіхом свого географічного твору, населення Моравської держави вважалося за певну частину загального слов'янського етносу, але ніяк не за окрему етнополітичну спільність. Тому саме викладені обставини, на наш погляд, спричинили відсутність у “Книзі шляхів і царств” виокремлення моравів з поміж загальної маси слов'янського населення Європи, сучасної Ібн Хурдазбіху.

Ще складнішими були умови етногенезу слов'янського населення північно-західної частини Балканського півострова – сербів і хорватів. Серед чинників, які ускладнювали процес формування сербського й хорватського етносів, належить відзначити такі: асиміляцію сербів і хорватів із тими слов'янськими угрупованнями, які заселили землі названого регіону до просування туди сербських і хорватських племен у 30-х роках VII століття; співіснування останніх із чисельними неслов'янськими, зокрема з романськими й аварським людностями, які перебували на території їхнього розселення; тривале перебування сербів і хорватів під владою інших держав, а саме Візантійської імперії, Аварського каганату, Каролінгської імперії та Першого Болгарського царства.

Зокрема, на землях, де відбувалося формування сербського етносу, за часів Ібн Хурдазбіха існували шість державних утворень, а саме Сербське, Паганське, Захлумське, Конвальське й Дуклян-

ське князівства. Процес етнічної консолідації сербів відбувався в межах згаданих князівств, кожне з яких мало свої особливості етнічного складу населення. Наслідком означеного стану було те, що процес етногенезу сербів протягом IX – початку X століть розвивався в напрямі формування локальних етнополітичних спільностей. Особливо явно ознаки локальності цього процесу визначалися в дуклян і захлум'ян, а “пагани”, тобто неретвяни, десь у середині X століття взагалі виокремилися від решти угруповань сербів [Marquart 1903, 186–189; Жиречек 1952, 116–118; Наумов 1985, 198–202].

Процес формування хорватського етносу в першій чверті IX століття відбувався в межах двох державних утворень – Далматинського й Паннонського, які перебували під зверхністю Каролінгської імперії. Правителі цих державних утворень мали титул *dux*, тобто “князь”. Вартим уваги є той факт, що в титулатурі останніх відсутні вказівки на те, що вони являли собою правителів хорватів: відзначається лише належність цих князів до адміністративно-територіальних утворень Каролінгської імперії, а саме до Далмації й Лібурнії, та до Нижньої Паннонії [Documenta 1877, 320–325; Klaić 1976, 206–207; Antoljak 1967, 129]. Після знищення франками у 822 році Паннонського князівства [Annales regni Francorum 1896, 158, 173; Акімова 1985, 224] формування хорватської етнополітичної спільності відбувалося в межах одного державного утворення, володіння якого охоплювали лише частину земель, заселених хорватами. Після розпаду Каролінгської імперії дане державне утворення до 70-х років IX століття було васалом франкського короля [Тыпкова-Заимова 1987, 121]. Першим володарем Далматинського князівства, який титулувався як *dux chroatorum*, був Трпимир (845–864 рр.) [Klaić 1976, 225, 233; Šišić 1914, 192–195]. Однак остаточне об'єднання в межах єдиного Хорватського королівства території, заселеної хорватами, відбулося лише на початку X століття, тобто через деякий час після створення “Книги шляхів і царств” [Grafenauer 1966, 34–35; Šišić 1962, 95–122]. Отже, в часи, що передували написанню Ібн Хурдазбіхом свого географічного твору, серби й хорвати ще не досягли ані етнічної, ані політичної консолідації [Королюк 1982, 176–178, 188–193]. Тому автор “Книги шляхів і царств” означав балканських слов'ян

лише за принципом їх належності до загальної етнічної спільності, тобто етнонімом “слов’яни” /الصقاليبة/ або الصقالب/.

Щодо того територіального простору, який простягався на схід від Велико-Моравської держави й на північ від Болгарського царства, зокрема земель Середнього Подніпров’я, Українського Полісся, Східно-Карпатського регіону й межиріччя Південного Бугу та Пруту, то на ньому процес етногенезу слов’ян до початку 80-х років IX століття відбувався в межах окремих племінних союзів. У Середньому Подніпров’ї, на території, що простягалася обома берегами Дніпра з півдня на північ від пониззя рік Рось і Сула до понизь рік Десна й Прип’ять, мешкали поляни. Економічний та політичний центр Полянської землі знаходився в місті Києві. На схід від полян, на землях, що охоплювали басейни нижньої й середньої течії Десни та басейн ріки Сейм і простягалися на південний схід до верхоріччя Сули, жили сіверяни. Західними сусідами полян були древляни, які оселяли землі, обмежені на півночі басейном ріки Уша, на заході – рікою Случ, а на півдні – рікою Рось. Далі на захід, до верхоріччя Західного Бугу, де мешкали дуліби, розташовувалися володіння волинян. Східно-Карпатський регіон залюднювали білі хорвати, а землі межиріччя Південного Бугу, Дністра, Пруту й Нижнього Дунаю населяли уличі й тиверці [Літопис 1989, 2–3, 7–8; Грушевський 1991, 189–213]. Назви деяких із згаданих племінних союзів були відомі франкській писемній традиції означеного часу: зокрема, в написаному під 840 рік творі, званому “Баварський географ” (Geographus Bavarus), згадуються такі етноніми, як “бужани” (Buzani) та “уличі” (Unlizi) [Łowmiański 1952, 31–45]. Однак у “Повісті минулих літ”, де, власне, й міститься докладний перелік племінних союзів східних слов’ян, останні вважаються лише за окремі угруповання єдиної етнічної спільності, званої “слов’яни” або “слов’янський народ”, у складі якої називаються також слов’янські племінні утворення Центральної Європи, зокрема чехи, морави, ляхи, мазовшани, помор’яни [Літопис 1989, 2–3].

Отже, уявлення про належність окремих племінних угруповань слов’ян до загальної слов’янської етнічної спільності є характерним як для київського літопису, так і для згаданих писемних джерел, складених у Моравській державі. Аналогічне міркування спостерігається також у візантійській писемній традиції. Так, Константин VII Багрянородний, який писав у середині X століття,

після переліку назв залежних від київських князів полян, кривичів та сіверян означив загальну сукупність інших племінних союзів слов'ян висловом “решта слов'ян” /καὶ λοιπὸν Σκλάβων/ [Константин Багрянородный 1991, 50–51].

Процес утворення держави східних слов'ян тривав – до початку 60-х років IX століття через поступове посилення економічного й політичного значення об'єднання слов'янських племінних утворень Середнього Подніпров'я й перетворення Києва на адміністративно-політичний центр великого регіону, заселеного східними слов'янами [Грушевський 1991, 379–410; Ловмянський 1985, 191]. Однак державотворчий процес на території мешкання східних слов'ян ускладнювався зверхністю Хозарського каганату над племінними союзами слов'ян Середнього Подніпров'я, зокрема над полянами й сіверянами [Новосельцев 1990, 189–210; Пашуто 1968, 91]. Тому можна вважати, що звільнення у 862 році Києва й землі полянської від зверхності Хозарського каганату являло собою початок завершального етапу створення держави східних слов'ян. На цьому етапі фактором прискорення державотворчого процесу на території проживання східних слов'ян була політична діяльність норманів. Дійсно, тією подією, яка знаменувала собою виникнення Київської держави, було об'єднання у 882 році норманським конунгом Олафом під своєю владою значної частини племінних союзів східних слов'ян і проголошення міста Києва столицею нової слов'янської держави [Літопис 1989, 12–13]. Але ця подія відбулася лише за три роки до написання “Книги шляхів і царств” і тому, напевне, не була відомою Ібн Хурдазбіху.

Таким чином, через незавершеність процесу державотворення у середовищі основної маси слов'янського населення сучасної Ібн Хурдазбіху Європи, у цього автора не було підстав для означення в “Книзі шляхів і царств” окремих етнічних угруповань цієї людності, за винятком дунайських болгар, за ознакою державної належності, тобто підданства. Разом із тим, цей автор був поінформований про мовну єдність та спільність інших ознак слов'ян. Саме тому в уявленні Ібн Хурдазбіха слов'яни являли собою єдину позадержавну етнічну спільність. Ґрунтуючись на цьому уявленні, названий вчений означив сукупність окремих угруповань слов'янської людності загальним етнонімом “ас-сакаліб” /الصقاليب/, що являє собою арабську форму множини, утворену від іменника

“саклаб” /صقلاب/ – арабської передачі грецького терміна Σκλάβοι або Σκλαβήνοι, яким у візантійських ранніх середньовічних писемних джерелах означалися слов’яни [Бартольд 1963, 870–872].

Враховуючи вище наведене, вважаємо за доцільне здійснити відбір, систематизацію та аналіз інформації Ібн Хурдазбіха про слов’ян згідно з ознакою її тематичної спрямованості на той регіон, де відбувався процес формування Київської держави. Однак, зважаючи на етимологію терміна الصَّقَالِبُ (الصَّقَالِيَّة) у творі Ібн Хурдазбіха, належить визнати, що назване завдання може бути виконане лише через виявлення в кожному повідомленні про слов’ян територіального виміру значення цього терміна. Отже, згадка про те, що одна з країн, які знаходяться на північний схід від мусульманської Іспанії, а саме країна слов’ян /الصَّقَالِيَّة/, розташована поміж країнами бургундів /بُرْجَان/ і аварів /الأَبْر/ [Kitab al-Masalik 1889, 92; Lewicki 1956, 24, 89–91], локалізує цю країну на північному заході Балканського півострова й прилеглих до нього земель. На територію проживання іллірійських слов’ян зорієнтована також згадка про “країну слов’ян” /بِلَادُ الصَّقَالِيَّة/, що розташована на захід від візантійської фемі Македонія /عَمَلٌ مَقْدُونِيَّة/ [Kitab al-Masalik 1889, 105; Reinaud 1840, II, 283; Minorsky 1937, 423; Gelzer 1899, 130–131]. Таким чином, ці повідомлення містять інформацію про Балканських слов’ян.

Щодо згадки “слуг-слов’ян” /الْخَدْمُ الصَّقَالِيَّة/, які від західної частини Середземного моря постачалися разом з іншими європейськими невольниками на ринки мусульманського Сходу [Kitab al-Masalik 1889, 92], то виявлено, що постачальником слов’янських невольників до Північної Африки, Єгипту й Близького Сходу була мусульманська Іспанія. За повідомленням, що міститься у творі “Книга картини Землі” арабського географа другої половини X століття Абу ал-Касима Ібн Хаукала, в часи раннього середньовіччя існували чотири торговельні шляхи, якими слов’янські невольники постачалися до мусульманської Іспанії. Перший із цих шляхів пролягав через Франкську державу /الْأَفْرَنْجِيَّة/, другий – через Галісію /جَلِيْقِيَّة/, третій – через лангобардські герцогства в Італії /الْأَنْكُرِيَّة/, а четвертий – через південноіталійську область Калабрію /قَلْوَرِيَّة/ [Ibn Naukal 1938, I, 110]. Шлях через Франкську державу ототожнюється з торговельним маршрутом, який пролягав із Центральної Європи через міста Майнц і Верден. Шлях через Галісію співвідноситься з морським торговельним маршрутом, який

починався в портових містах південного узбережжя Балтійського моря, пролягав уздовж північного й західного узбереж Європи через Балтійське й Північне моря та протоки Па-де-Кале й Ла-Манш, перетинав Біскайську затоку й сягав портів, розташованих на північному узбережжі Піренейського півострова. Шляхи, які починалися у південній частині Апеннінського півострова, пролягали морем на захід, до середземноморських портів мусульманської Іспанії [Lewicki 1956, 93]. Отже, виходить, що слуги-слов'яни постачалися до мусульманської Іспанії як із земель західних слов'ян, прилеглих до південного узбережжя Балтійського моря й до східних кордонів Східно-Франкського королівства, так і з території розселення балканських слов'ян, прилеглої до Апеннінського півострова й північно-східного узбережжя Адріатичного моря. Імовірно, що саме ці слуги-слов'яни служили перекладачами в купців-русів, які за життя Ібн Хурдазбіха прибували з товарами з Київської Русі до Багдада [Kitab al-Masalik 1889, 154].

Для окреслення територіального виміру значення етноніма *الصَّقَالِبُ*, що міститься в описі “краю півночі”, належить насамперед виявити етимологію назви “ал-Джарбіййя” /*الْجَرْبِيَّةُ*/, якою цей край означався. М. Я. де Гус ототожнив дану назву з сирійським терміном *garbayo*, тобто “північ” [Kitab al-Masalik 1889, 90, 118]. Т. Левицький висловив думку про тотожність “*garbayo*” арабському прикметнику “північний” /*جَرْبِيٌّ*/ [Lewicki 1956, 112]. Н. Веліханова співвіднесла досліджувану назву з формами *الْجَدْيِ* і *الْجَدَى*, які містяться в творі “Книга країн” /*كِتَابُ الْبُلْدَانِ*/ молодшого сучасника Ібн Хурдазбіха, арабського географа й історика кінця IX – початку X століть Абу ал-Аббаса Ахмада ал-Йа'кубі [Al-Jakubi 1892, 268, 320]. Дані форми мають значення “Полярна зоря”, й тому в даному сюжеті назву *الْجَدَى* належить розуміти як “край Полярної зорі” [Ібн Хордадбех 1986, 288]. Таке співвіднесення вважається важливим для розуміння значення вислову Ібн Хурдазбіха “ал-Джарбіййя – край Півночі” *الْجَرْبِيَّةُ بِلَادُ الشَّمَالِ*. На нашу думку, цей вислів являє собою сполучення двох відмінних понять. Перше з них, “ал-Джарбіййя”, означає північне намісництво Арабського халіфату, виокремлене у відповідності до напрямів сторін світу. Такий адміністративно-територіальний поділ був успадкований від Сасанідського Ірану. Дійсно, ще цар Хосрой I Ануширван (531–579 pp.) вперше запровадив адміністративно-територіальний поділ своєї держави саме за означеним принципом [Адонц 1908, 218]. Друге, “аш-Шималі”,

пом [Адонц 1908, 218]. Друге, “аш-Шималі”, тотожне поняттю північної “чверті населеної [Землі]” /الرُبْعُ الْمَعْمُورُ/. Саме тому повідомлення про “ал-Джарбійю – край Півночі” являє собою перелік як областей Північного намісництва Арабського халіфату, так і жителів північної “чверті населеної [Землі]”. Серед останніх згадуються хозари /الْخَزَرُ/, алани /الْأَلَانُ/, слов’яни /الصَّقَالِبُ/ й авари /الْأَبْرُ/. Належить звернути увагу на те, що в даному переліку слов’яни згадуються після хозарів і аланів, що населяли, відповідно, степове Каспійсько-Азовське межимор’я та центральну частину Прикавказзя, але перед аварами, володіння яких розташовувалися на території Паннонії та прилеглих до неї областей. Таке положення назви слов’ян у досліджуваному переліку дозволяє припустити, що йдеться про ті слов’янські племінні утворення, які оселяли територію України, а саме про землі, що простягалися від верхоріччя Сіверського Дінця, де пролягала західна межа Хозарського каганату, через Середнє Подніпров’я й Східно-Карпатський регіон до східних меж Аварського каганату.

Аналізуючи згадку слов’ян, що міститься в розділі твору Ібн Хурдазбіха, званому “Титули володарів Землі”, належить ураховувати часовий фактор. Адже даний сюжет ґрунтується на відомій цьому автору інформації про форми влади, які існували в країнах та окремих людностей світу в часи, що передували виникненню ісламу [Ібн Хордадбех 1986, 158]. Зважаючи на те, що наведене в згаданому сюжеті означення слов’ян /الصَّقَالِبُ/ походить від етноніму Σκλάβοι (Σκλαβήνοι) візантійських ранніх середньовічних писемних джерел, належить зауважити, що у відомостях візантійських авторів VI століття Йордана й Прокопія називаються військово-політичні об’єднання слов’ян, тобто венеди /Ουενέδα/, анти /Αντα/ та склавини /Σκλαβήνοι/ [Йордан 1960, 71–72; Прокопій 1959, 297–298]. Таким чином, етнонім Σκλαβήνοι спочатку означав склавинів, але під час розселення слов’ян на Балканському півострові й розпаду згаданих стародавніх військово-політичних об’єднань відбулося поширення даного етноніма в якості загальної самоназви всієї сукупності племінних утворень слов’ян [Баран 1991, 16]. Наслідком цього було досить швидке розповсюдження названого етноніма у візантійських та латинських писемних джерелах означеного часу у формах Σκλάβοι, Σκλαβήνοι, Σκλαβτοι, Σθλάβηνοι, Σθλάβοι, а також Sclaveni й Sclavi для загального означення слов’янського етносу

[Византијске извори... 1955, I рег.]. Можна припустити, що арабська передача названих форм була запозичена саме із візантійських і латинських писемних джерел VI століття, адже в арабській літературі етнонім *الصقاليّة* був присутній ще в другій половині VII століття [Lewicki 1956, 6–9].

Однак висновок про те, що в досліджуваному сюжеті назва *الصقالب* означає загальну слов'янську етнічну спільність часів великого переселення слов'ян, не видається коректним через згадку про те, що правитель слов'ян має титул “князь” *فَتَاذَر* [Kitab al-Masalik 1889, 16–17]. Дійсно, у повідомленнях візантійських писемних джерел означеного часу про слов'ян, які тоді здійснювали вторгнення на територію балканських володінь Візантійської імперії, згадуються слов'янські племінні вожді – “архонти” */αρχοντες/* й “ріги” */ρηγῶν/* [Грьцьки звори... 1958, 232, 281, 316, 318, 326]. Однак у фрагменті, що розглядається, досить явно простежується арабська передача титулу “володаря слов'ян” безпосередньо зі слов'янської мови. Імовірно Ібн Хурдазбїх міг запозичити слов'янське звучання даного титулу під час спілкування через перекладачів-слов'ян із руськими купцями, які постачали товари до Багдада [Kitab al-Masalik 1889, 154; Lewicki 1956, 63]. Зважаючи на те, що останні прибували з Києва, можна припустити, що йдеться про правителів середньодніпровських слов'ян. Дана обставина обмежує значення назви тих слов'ян, володарем яких був князь, Середнім Подніпров'ям та прилеглими до нього землями східних слов'ян, де відбувався процес формування Київської держави.

В описі етапів сухопутного маршруту купців *ар-разаніййя* */مَسْلُكُهُمْ فِي الْبَيْرِ/*, який пролягав через територію Європи до володінь Хозарського каганату, повідомляється, що після подолання ними відстані від мусульманської Іспанії до східної межі Східно-Франкського королівства ті купці подорожували “до країни слов'ян” [Kitab al-Masalik 1889, 155]. Виявлено, що від міста Раффельстаттена, де знаходився останній митний кордон Східно-Франкського королівства, подальший шлях купців *ар-разаніййя* на схід пролягав двома напрямками. Перший напрям ототожнюється зі стародавнім Лядським торговельним шляхом, який прямував від Києва через Волинь, а потім через Краків та Прагу до німецького міста Рагенсбурга [Нидерле 1956, 354–355; Грушевський 1991, 292–293]. Тому вважається, що шлях купців *ар-*

разаніййя сягав Праги, звідки спрямовувався на схід через столицю словацького князівства зличанів Лібеце до земель Південної Польщі, й через міста Клодзко, Вроцлав, Ополе, Краків та Сандомир сягав Перемишля. Потім названі купці через червенські міста Волині й галицькі міста Сутейськ і Гродків подорожували до Києва [Lewicki 1956, 147–148; Грушевський 1991, 291–293].

Другий напрям шляху купців *ар-разаніййя* на схід від міста Раффельстаттена пролягав рікою Дунай через землі Моравії, Паннонії, Сербії та Болгарії до міста Преславець і далі, сушею, через землі Бессарабії сягав Південної України. Однак міркування, що подальший їхній шлях спрямовувався безпосередньо до розташованого в Середньому Подонні хозарського міста Маркел [Lewicki 1956, 145–146], видається сумнівним. Адже до кінця 80-х років IX століття в степовій смузі, розташованій у межиріччі Нижнього Дунаю й Нижнього Дніпра пробували войовничі кочові племена мадярів, які, згідно з Константином Багрянородним, були підлеглими Хозарського каганату суто номінально. Тому можна припустити, що за часів Ібн Хурдазбіха сухопутний торговельний шлях від Нижнього Подунав'я пролягав більш безпечним маршрутом, а саме, оминаючи із заходу степи Південної України, він прямував не на північний схід, а на північ, до Києва. Дане припущення не суперечить повідомленню Константина Багрянородного про те, що маршрут “Нижнє Подунав'я – місто Саркел” пролягав через ріки, звані *Δανάστρεως* й *Δανάλτρεως*, тобто через Дністер до Дніпра [Константин Багрянородный 1991, 158–163, 172; Marquart 1903, 32–33]. Отже, виходить, що Київ був тим центром, де з'єднувалися обидва напрями “слов'янського” етапу великого торговельного шляху “мусульманська Іспанія – Західна й Центральна Європа – володіння Хозарського каганату – області Арабського халіфату – Китай”. До речі, саме в Києві названий шлях сягав території, яка до 862 року пробувала під контролем Хозарського каганату [Літопис 1989, 12].

Але територія визначеної “країни слов'ян” в уявленні автора “Книги шляхів і царств” не обмежувалася лише Середнім Подніпров'ям, Українським Поліссям та Східно-Карпатським регіоном. Про це свідчить згадка про те, що ріка, яка, минаючи місце, де розташована столиця Хозарського каганату, вливається в Каспійське море, тобто Волга, “тече з країни слов'ян” *يَجِي مِنْ بِلَادِ الْأَصْقَالِيَّةِ* [Kitab al-Masalik 1889, 124]. Висловлено припущення, що в дано-

му випадку назвою “країна слов’ян” означається земля льменських словенів, інформацію про яку Ібн Хурдазбіх міг запозичити від руського купця, який постачав свої товари до Багдада. Це припущення ґрунтується на факті розташування витoku Волги в тому місці, де в IX столітті пролягала південно-східна межа володінь згаданого слов’янського племінного угруповання [Lewicki 1956, 115]. Але, на нашу думку, значення досліджуваної назви в даному фрагменті не може бути обмежене лише згаданим регіоном. Адже в “Книзі шляхів і царств” територія Північно-Західної Русі, прилегла до Фінської затоки Балтійського моря, означається висловом “найвіддаленіша область слов’янської [землі]” / أَقْصَى الصَّقَلِيَّةِ/. Ототожнення даного вислову ґрунтується на повідомленні Ібн Хурдазбіха про те, що саме в цьому регіоні починався торговельний шлях, який сягав володінь Візантійської імперії /الرُّوم/, тобто шлях “із Варяг у Греки” [Kitab al-Masalik 1889, 154]. Таким чином, імовірно, значення назви بلاد الصَّقَلِيَّةِ у досліджуваному фрагменті значно ширше порівняно з висловом أَقْصَى الصَّقَلِيَّةِ. Погоджуючись із думкою про те, що інформатором Ібн Хурдазбіха про дану “країну слов’ян” могли бути купці-руси, зауважимо, що, як буде доведено нижче, прибували ці купці з Києва. До речі, أَقْصَى الصَّقَلِيَّةِ через шлях “із Варяг у Греки” економічно також була сполучена з Києвом /كُويَاة/, який, згідно з повідомленням “Книги шляхів і царств” арабського географа першої половини X століття Абу Ісхака ал-Фарісі ал-Істахрі, знаходився на перехресті найважливіших торговельних шляхів [Al-Istakhri 1870, 227]. Тому можна вважати, що назва “країна слов’ян” у даному фрагменті означає сукупність тих земель східних слов’ян, економічним центром яких було місто Київ.

Важливими для розуміння уявлень Ібн Хурдазбіха про Київську Русь є наведені в “Книзі шляхів і царств” описи торговельних маршрутів купців /تُجَّار/, означених назвою “руси” /الرُّوس/ [Kitab al-Masalik 1889, 154]. Не вдаючись до характеристики етимології даної назви й аналізу міркувань, які висловлюються фахівцями щодо названої проблеми, відзначимо, що Ібн Хурдазбіх уважав русів за “рід слов’ян”, представники якого спілкувалися в Багдаді з місцевим населенням через “слуг-слов’ян”, вивезених, як уже зазначалося, зі слов’янських земель, прилеглих до південного узбережжя Балтійського моря й північно-західного узбережжя Адриатичного моря. Таким чином, відокремивши поняття “слов’яни”

й “руси”, Ібн Хурдазбіх, разом із тим, визнавав останніх за окреме родове угруповання у середовищі слов’ян.

Для виявлення ознак, згідно з якими було здійснене таке відокремлення, належить згадати, що в “Баварському географі” руси /Ruzzi/ називаються разом із бужанами /Buzani/ й уличами /Unlizi/ у якості одного з племінних утворень слов’ян. Разом із тим, у повідомленні “Бертинських анналів” про послів від народу rhos, які у складі посольства візантійського імператора Феоділа (829–842 рр.) прибуло до міста Інгельгейм, згадується про те, що володар цих русів має титул “хакан” /chacanus/ [Annales Bertiniani 1925, 434]. Зважаючи на те, що у системі державної влади Хозарського каганату названий титул означав не вождя окремого племінного утворення, а правителя незалежної держави й володаря племінних вождів, можна припустити, що наприкінці 30-х років IX століття руси на чолі з хаканом посідали панівний стан серед певної сукупності племінних утворень. Висловлене припущення явно підтверджується згадкою енцикліки патріарха Фотія про залучення русами /Рос/ до боротьби з Візантійською імперією своїх сусідів [Photii epistolae 1661, 178]. Щодо локалізації місця проживання русів, то, згідно з повідомленням єпископа Кремонського Ліутпранда, яке походить від 963 року, руси /Rusios/ разом з уграми /Hungarios/ печенігами /Piezenacos/ і хозарами /Chozaros/ мешкають на північ від Візантійської імперії [Liutprandi 1839, I, 11]. Дане повідомлення, разом із згадкою “Баварського географа” про русів після хозарів /Caziri/ у якості сусідів уличів і бужанів [Прицак 1991, 118], локалізують русів саме в районі Середнього Подніпров’я.

Отже, систематизація й аналіз повідомлень про русів у візантійських і латинських писемних джерелах, створених у часи, що передували написанню Ібн Хурдазбіхом “Книги шляхів і царств”, виявляють такі ознаки даної людності: 1. Руси – велике племінне об’єднання населення Середнього Подніпров’я; 2. Вони посідають панівний стан відносно сусідніх племінних утворень, організовуючи й очолюючи спільну боротьбу з Візантійською імперією; 3. Незважаючи на зверхність у Середньому Подніпров’ї хозарів, володар русів має такий самий титул, як і правитель Хозарського каганату, і впроваджує свою, незалежну від останнього, політику відносно Візантійської імперії. Грунтуючись на вище наведеному, можемо припустити, що руси згаданих писемних джерел, на від-

міну від сусідніх їм племінних об'єднань, мали свою досить розвинену державну організацію. Зважаючи на те, що київські князі до XI століття титулувалися “хаканами” [Илларион 1894, 69–70], висловлено думку, що економічним і політичним центром державного утворення русів першої половини IX століття міг бути Київ [Ловмяньский 1985, 174–175].

Дещо інше значення має назва “руси” в писемних джерелах, які були створені після написання “Книги шляхів і царств”. Згідно з Константином Багрянородним, “князі виходять разом з усіма русами з Києва” /οι αυτοι αρχοντες ξέρχονται μετα πάντων Ρως αλότων Κίαβων/ для збирання данини /εις τα πολυδια/ із залежних від Київської держави племінних утворень слов'ян /καί λοιπων Σκλάβων/ [Константин Багрянородный 1991, 50–51]. У даному повідомленні назва Ρως означає не окреме племінне об'єднання, але панівну соціальну верству Київської держави, насамперед професійних воїнів та вельможне панство, очолюваних князями [Ловмяньский 1985, 202–203]. Таке саме значення, на наш погляд, має зафіксований “Повістю минулих літ” під 912 роком вислів послів київського князя й норманського конунга Олафа, адресований візантійським імператорам, про те, що вони являють собою посланців “від усіх, що є під рукою його [Олафа] сущих русів” [Літопис... 1989, 20].

Термін “купці-руси” у творі Ібн Хурдазбіха є сполученням двох ознак, а саме етнічної й соціальної. Дійсно, в даній назві відображено належність досліджуваної людності як до окремого “роду слов'ян”, так і до привілейованої соціальної верстви, яка виконувала одну з найважливіших функцій – забезпечення економічних зв'язків як між землями Київської Русі, так і між цією країною та іншими державами, зокрема з Візантійською імперією й Арабським халіфатом. Явним свідченням належності руських купців до так званої “державної” верстви населення Київської Русі є факт установаження державних печаток, які носили її представники у Візантійській імперії: у послів ці печатки були золотими, а у купців – срібними [Літопис... 1989, 26]. Отже, виявлене сполучення в “Книзі шляхів й царств” різних ознак терміна “руси” відображує реальний процес формування Київської держави, а саме поступове перетворення назви “руси” із суто етнічного на соціально-політичне поняття.

Ібн Хурдазбіх не назвав місцевості, яка була вихідним пунктом торговельної діяльності купців-русів. Однак, ототожнюючи маршрут названих купців від “найвіддаленішої області слов’янської [землі]” до володінь Візантії зі шляхом “із Варяг у Греки”, належить мати на увазі, що даний шлях пролягав через Київ. У часи Ібн Хурдазбіха це місто було експортером хутра й мечів, які й перевозилися купцями-русами [Kitab al-Masalik 1889, 154; Літопис... 1989, 10–11; Томілович 1999, 215–216]. Щодо маршруту, яким купці-руси постачали свої товари до Багдада, то він пролягав до столиці Волзько-Камської Болгарії, міста Болгар, і далі Волзьким торговельним шляхом прямував до Каспійського моря. Згідно з ал-Істахрі, довжина торговельного маршруту, який сполучав Київ /كَيْبَة/ з Булгаром /بُلْغَر/ складала 20 днів шляху [Al-Istakhri 1870, 227]. Даний маршрут пролягав із Києва через Курськ на північний схід, до верхоріччя Оки, й далі Окою він прямував до Верхньої Волги, а потім по Волзі – до міста Булгар [Грушевський 1991, 294; Заходер 1962, 102; Lewicki 1956, 149–150]. Отже, вихідним пунктом шляху купців-русів до Багдада, напевне, був Київ. Згадка Ібн Хурдазбіха про те, що дані купці в Багдаді видавали себе за християн /أَوْ يَدَّعُونَ أَنَّهُمْ نَصَارَى/ заради того, щоб сплачувати лише мито /الْحَرْبِيَّة/, що стягувалося з іноземних купців, які були прихильниками однієї з терпимих в Арабському халіфаті релігій, підтверджує обізнаність цих язичників щодо митних законів як християнської Візантійської імперії, так і мусульманського Арабського халіфату [Lewicki 1956, 138]. Дана обставина свідчить про активність торговельних зв’язків Київської Русі з означеними країнами, що здійснювалися купцями-русами.

Таким чином, відбір, систематизація й аналіз інформації “Книги шляхів і царств” про Київську Русь надали можливість визначити такі уявлення Ібн Хурдазбіха про цю країну: 1. Територія Київської Русі розташована між володіннями хозарів на сході й паннонських аварів на заході. На північ вона сягає місцевості, з якої тече ріка Волга. Найвіддаленіша область цієї країни прилягає до східного узбережжя Балтійського моря. 2. Населяють цю країну слов’яни й руси. Останні – окремих рід слов’ян. Вони розмовляють слов’янською мовою. 3. Володар слов’ян, які складають основне населення Київської Русі, має титул “князь”. 4. Руси являють собою привілейовану верству населення, до якої належать купці. 5. Купці-руси вивозять товари з найвіддаленішої області

Київської Русі, їхній маршрут пролягає через територію цієї країни й сягає володінь Візантійської імперії. Іншим місцем збуту товарів, що вивозяться з Київської Русі, були ринки Багдада. 6. Наслідком активності торговельних зв'язків Київської Русі з Візантійською імперією й Арабським халіфатом є обізнаність купців-русів у християнських віруваннях і митних законах. Ця обізнаність надавала язичникам можливість видавати себе в Арабському халіфаті за християн заради сплати вигідної категорії мита. 7. Основними товарами, які постачалися з Київської Русі на ринки Візантійської імперії та Багдада, були хутро й мечі.

Підсумовуючи усе вище викладене, відзначимо, що, зважаючи на потребу активного вивчення етноісторичних процесів, які відбувалися на початковому етапі формування українського етносу, ми вважаємо дане дослідження за першу спробу виокремлення із загального обсягу історичного матеріалу, що міститься в арабській географічній та історичній літературі доби раннього середньовіччя, інформації про територію й населення України з наступними її систематизацією й аналізом на основі визначених методологічних принципів. Виконання названого завдання, на нашу думку, надасть можливість здійснити порівняльний аналіз уявлень про Київську Русь вчених Арабського халіфату означеної доби й виявити зміни у змістовному характері досліджуваної інформації з урахуванням часу її походження, що й має відобразити динаміку згаданих етноісторичних процесів.

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

АНС – Академія наук ССРСР.

БС – Бартольд В. В. **Сочинения**. Т. II. Ч. I. Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы / АНС; ИНА. Москва, 1963.

ВМИКЗ – **Великая Моравия, ее историческое и культурное наследие** / АНС; ИСБ; отв. ред. Санчук Г. Э., Поулик Й. Москва, 1985.

ВЯ – **Вопросы языкознания** / Институт языкознания АНС. Москва.

ИИ – **Институт истории АНС.**

ИНА – **Институт народов Азии АНС.**

ИСБ – **Институт славяноведения и балканистики АНС.**

РГБ – Раннефеодальные государства на Балканах. VI–XII века / АНС, ИСБ; отв. ред. Литаврин Г. Г. Москва, 1985.

РГН – Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне VI–XII веков): Сборник статей / АНС; ИСБ; отв. ред. Литаврин Г. Г. Москва, 1991.

BGA – Bibliotheca geographorum arabicorum / Edidit M. J. De Goeje. Pars I–VIII. Lugduni Batavorum, 1870–1894.

ČAV – Československá Akademie věd.

MGH SRG – Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad Annum Millesimum et Quingentesimum. Auspiciis societatis aperiendis fontibus rerum Germanicarum medii aevi / Edidit Georgivs Heinricus. Pertz. Scriptorum Rerum Germanicarum. Hannoverae.

ЛИТЕРАТУРА

Адонц Н. Г. **Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе нахарарского строя.** – Санкт-Петербург, 1908.

Акимова О. А. **Формирование хорватской раннефеодальной государственности // РГБ.**

Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловский Р. В. **Походження слов'ян** / Інститут археології АН УРСР. Київ, 1991.

Бартольд В. В. **Арабские известия о русах // БС.**

Бартольд В. В. **Славяне // БС.**

Византијске извори за историју народа Југославије / Обрадили Франьо Баришић. Т. I. Књига 241, 3. Београд, 1955.

Гавлик Л. **Государство и держава мораван (К вопросу о месте Великой Моравии в политическом и социальном развитии Европы) // ВМИКЗ.**

Гаркави А. Я. **Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII до конца IX века по Р. Х.)** / Императорская Академия наук. Санкт-Петербург, 1870.

Грушевський М. **Історія України-Руси** / Академія наук України; Інститут української археології НАНУ; Інститут історії України НАНУ. Т. I. До початку XI віка. Київ, 1991.

Гръцки звори за българската история / Българската академия на науките, Институт за българската история. Т. I. София, 1958.

Дурново Н. Н. К вопросу о времени распада общеславянского языка // **Sborník prac I Sjezdu slovanských filologů v Praze 1929**. Přednášky. Sv. II. Praha, 1932.

Дурново Н. Н. Мысли и предположения о происхождении старославянского языка и славянских алфавитов // **Byzantino-Slavica** / ČAV. Ročník 1. Praha, 1929.

Заходер Б. Н. **Каспийский свод сведений о Восточной Европе** / АНС; ИНА. Т. I. Горган и Поволжье в IX–X веках. Москва, 1962.

Ибн Хордадбех. **Книга путей и стран**. Перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Наили Велихановой / Академия наук Азербайджанской ССР; Институт востоковедения АНС. Баку, 1986.

Илларион. **Слово о законе и благодати** // Пономарев А. Н. Памятники древнерусской церковно-учительной литературы. Т. 1 Санкт-Петербург, 1894.

Иордан. **О происхождении и деяниях гетов Getica** [Латинский текст] / Вступительная статья, перевод и комментарий Скржинской Е. Ч. Москва, 1960.

Лиречек К. **Историја Срба** Превео Ј. Радонић. Прва књига. До 1537 године. Политичка историја. Београд, 1952.

Ковалевский А. П. Славяне и их соседи по данным ал-Мас'уди // **Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений**: Сборник статей / Отв. ред. Королук В. Д. Москва, 1973.

Константин Багрянородный. **Об управлении империей**. Текст перевод, комментарий / Ред. Литаврин Г. Г., Новосельцев А. П. Издание второе, исправленное. Москва, 1991.

Літопис Руський за Іпатським списком / Переклад з давньо-руської Маховця Л. Є.; відп. ред. Мишанич О. В. Київ, 1989.

Литаврин Г. Г., Наумов Е. П. Этнические процессы в Центральной и Юго-Восточной Европе и особенности формирования раннефеодальных славянских народностей // **РГН**.

Ловмянский Х. **Русь и норманны**. Перевод с польского / Ред. Пашуто В. Т., Янина В. Л., Мельниковой Е. А. Москва, 1985.

Наумов Е. П. Становление и развитие сербской раннефеодальной государственности // **РГБ**.

Нидерле Л. **Славянские древности** / Перевод с чешского Т. Ковалевой и М. Хазанова. Предисловие проф. Третьякова П. Н. Редакция Монгайта А. Л. Москва, 1956.

Новосельцев А. П. **Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа** / АНС, ИИ. Москва, 1990.

Пашуто В. Т. **Внешняя политика Древней Руси** / АНС, ИИ. Москва, 1968.

Прицак О. И. Происхождение названия *RUS / RUS'* // **ВЯ**, № 6. Москва, 1991.

Прокопий из Кесарии. **Война с готами**. Книги 5–7 из “Истории войн Юстиниана с персами, вандалами и готами” / Перевод с греческого Кондратьева С. П.; вступительная статья Удальцовой З. В. Москва, 1959.

Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья / АНС, ИСБ; отв. ред. Королук В. Д. Москва, 1982.

Раткош П. Великая Моравия – территория и общество // **ВМИКЗ**.

Толстой Н. И. К вопросу о древнеславянском языке как общем литературном языке южных и восточных славян // **ВЯ**, № 1. Москва, 1961.

Томілович Л. В. Наддніпряньська ланка торговельного шляху Схід – Захід в XIII – середині XVI століть // **Vita Antiqua** / Society of archaeology and antropology. № 2. Київ, 1999.

Тыпкова-Заимова В. Формы власти в Византии и в балканских государствах (до X века) // **Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей**: Материалы международного симпозиума / Отв. ред. Литаврин Г. Г. Москва, 1987.

Тыпкова-Заимова В. Южные славяне, протоболгары и Византия. Проблемы государственного и этнического развития Болгарии в VII–IX веках // **РГН**.

Annales Bertiniani // **MGH SRG**. T.1. 1925.

Annales regni francorum inge ab 741 usque ad a 829. qui dicuntur annales laurissenses maiores et Einhardi post ididit G. H. Pertzii recognition Fridericus Kurze. Hannoverae, 1896.

Antoljak S. Da li bi se još nešto moglo reći o hrvatskim knezovima Borni i Ljudevitu Posavskom? // **Годишен зборник** / Филозофски факултет на универзитет во Скопје. Књига 19 томе. Скопје, 1967.

Constantinus Porphyrogenitus, imperatoris. De thematibus libri duo / Ed. J. Bekker // **Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae** / Edidit emendatior et copiosior, consilio B.G/ Niebuhrii... Opera eiusdem Niebuhrii, Imm. Bekkeri, L. Schopeni, G. Dindoffii, aliorumque philologorum parata. Volum III. Bonnae, 1840.

Descriptio imperii moslemici auctore Schemso' d-din Abu Abdollah Mohammed ibn Ahmed ibn abi Bekr al-Banna al-Basschari al-Mokaddasi // **BGA**. Pars III. 1877.

Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia / Collegit, digessit, explicuit Dr. F. Racki. Zagrabiae, 1877

Gelzer H. Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung // **Abhandlungen der philologisch-historischen Classe der K. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften**. Band 18. Nummer 4. Leipzig, 1899.

Géographie d'Aboulfeda, traduite de l'arabe en français et accompagnée de notes et d'éclaircissements par M. Reinaud. Volume I-II. Première partie. Introduction générale à la géographie des orientaux. Paris, 1840.

Grafenauer B. Die ethnische Gliderung und geschichtliche Rolle der westlichen Südslawen im Mittelalter // Ber für den **I. Balkanologischen Kongress in Sofia, von 26. VIII – 1. IX. 1966** (Undek. Fassung) / Bogo Grafenauer; Prev.: Doris Kosec-Debenjak. Ljubliana, 1966.

Havlik L. E. **Morava v 9. až 10. století. K problematice politického postavení, sociální a vládní struktury a organizace** / ČAV. Praha, 1978.

Havlik L. E. Územní rozsah Velkomoravské říše v době posledních let vlády krále Svatopluka // **Slovanske Štúdie** / Slovenská Akademia vied. № 4. Bratislava, 1996.

Hudud al-'alam. "The Regions of the World"/ A Persian Geography 372 A.H. – 982 A.D. / Translated and explained by V. Minorsky. With the pref. by V. V. Barthold. London, 1937.

al-Jakubi... Kitab al-a'lak an-nafisa auctore Abu Ali Ahmed ibn Omar ibn Ruste et Kitab al-Boldan auctore Ahmed ibn Abi Jakub ibn Wadih al-Katib al-Jakubi // **BGA**. Pars VII. 1892.

Journal Asiatique. Resueil trimestriel de mémoires, et de notices relatifs aux études orientales publié par la Société Asiatique. Paris, 1865.

Ibn Haukal... **Opus geographicum auctore Ibn Haukal** (Abu 'l-Kasim Ibn Haukal al-Nasibi). Secundum textum et imagines codicis Constantinopolitani conservati in bibliotheca antiqui palatii № 3346, cui titulus est "Liber imaginis terrae" edidit collato textu primae editionis aliisque fontibus adhibitis J. H. Kramers. Volume I–II. Lugduni Batavorum, 1938–1939.

Ibn Khordadbeh... **Kitab al-Masalik wa'l Mamalik** (Liber viarum et regnorum) auctore Abu' Kasim Obaidallah ibn Abdallah ibn Khordadbeh et Excerpta e Kitab al-Kharadj auctore Kodama ibn Dja'far // **BGA**. Pars VI. 1889.

al-Istakhri... **Viae regnorum. Descriptio ditionis moslemicae** auctore Abu Ishak al-Farisi al-Istakhri // **BGA**. Pars I. 1870.

Klaić N. **Povjest Hrvata u ranom srednjem vijeku** / Dr. Nada Klaić; Ured. I-ve Mažuran. 1 izd. Zagreb, 1976.

Labuda G. **Słowiańszczyzna pierwotna: Wybór tekstów / Materiały źródłowe do historii Polski epoki feudalnej**. Pod redakcją Mariana Małowistal. Warszawa, 1954.

Lewicki T. **Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny** / Z prac Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego (1949–1953) i Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk (1954). Pod redakcją Gerarda Labudy. T. I. Wrocław; Kraków, 1956.

Liutprandi. **Antapodosis** // **MGH SRG**. T. III. 1839.

Lowmiański H. **O pochodzeniu Geografa bawarskiego** // **Rocznik Historyczne** / Poznańskie towarzystwo przyjaciół nauk. Wydział historii i nauk społecznych. Wydawnictwo Poznańskiego towarzystwa przyjaciół nauk. T. 20. Poznań, 1952.

Maçoudi. **Les Prairies d'or** / Texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille. Volume I–IX. Paris, 1869–1877.

Magnae Moraviae Fontes Historici. Prameny k dějinám Velké Moravy / Spisy Univ. J.E. Purkyně v Brně. Filoz. Faculta. T. I. Annales et chronicae, 1966. T. II. Textus biographici, hagiographici, liturgici, 1967. T. III. Diplomata epistolae textus historici varii, 1969. T. IV. Leges-Textus iuridici. Supplementa, 1971. Pragae; Brnae.

Marquart J. **Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9 und 10 Jahrhunderts (ca. 840–940)**. Leipzig, 1903.

al-Masudi... **Kitab at-tanbih wa'l ishrاف** auctore al-Masudi. // **BGA**. Pars VIII. 1894.

Photii epistolae / Per Richardum Montacutium latine redditae et notis subiande illustratae. Lugduni, 1661.

Ratkoš P. Die grossmährichen Slaven und die Altmagyaren // **Das Grossmährische Reih**. Praha, 1966.

Šišić F. **Pregled poviesti hrvatskog naroda** / Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb, 1962.

Šišić F. **Priručnic izvora hrvatske istorije** / Krajevska hrvatsko – slovansko – dalmatinska zemaljska vlada. D.1. Zagreb, 1914.

Validi Tigan A. Z. **Ibn Fadlan's Reisebericht. Abhandlungen für die Kunde des Mirgculandes** / Im Auftrage der Deutsche Morgenländischen Gesellschaft. Band 24. Lief. 3. Wiesbaden, 1939.